

Leo Adriaenssen

Onder het weinige dat van de Tilburgse lakenindustrie van voor 1600 bekend is, neemt het artikel "De Tilburgse wolnijverheid tot het begin der 17e eeuw" van P.C. Boeren (1955) een centrale plaats in. Hierin herhaalt hij zijn stelling uit 1940 dat deze nijverheid in het midden van de zestiende eeuw "reeds lang een gevestigde was"ⁱ, waaraan hij toevoegt "dat rond 1550 in Tilburg een bloeiende wolnijverheid heeft bestaan en dat destijds alle fasen der bewerking nog in Tilburg werden verricht."ⁱⁱ Zijn belangrijkste bewijsmateriaal putte hij uit het gemeentearchief van Rotterdam, waar hij inzage had gekregen in de aantekeningenverzameling van de archiefvorser Bijlsma. Hij verzuimde evenwel diens cryptische verwijzingen naar de bronnen na te trekken. Het resultaat van Boerens archiefonderzoek bestond uit een lijst van ongeveer zestig Tilburgse migranten in Rotterdam (1580-1620), van wie er volgens hem waren doorgedrongen tot in hoogste maatschappelijke rangen, want "verschillenden hunner bekleedden spoedig functies aan de Lakenhal; een opvallend groot deel is tot de regentenstand gaan behoren."ⁱⁱⁱ

Hoewel niets van dat alles waar is, heeft Boerens analyse school gemaakt. Zo schrijven De Vries en Van der Woude in hun handboek over de economische geschiedenis van Nederland in 1500-1815 dat veel Tilburgse textielarbeiders naar Rotterdam waren vertrokken, aan wie zij vervolgens zelfs de 'herleving' van het Tilburgse wolwerk in de zeventiende eeuw toeschrijven.^{iv} Hierna zal ik Boeren relativiseren en proberen te reconstrueren wat de werkelijke textielindustriële relatie was tussen Tilburg en Rotterdam.

Toen zij naar Rotterdam vertrokken

In het begin van het door Boeren onderzochte tijdvak spande de magistraat van Rotterdam zich in om de textielindustrie te bevorderen door vreemde lakenwerkers te bewegen zich in de stad te vestigen. Sinds 1581 kregen tientallen Vlaamse drapeniers huursubsidie, fiscale kortingen en productiefaciliteiten, mits zij zich in de stad wilden vestigen.^v De lakenramen werden verplaatst naar een gunstiger lokatie, de Oppert, die een regelrechte lakenmakersbuurt werd, met drapeniers, vollers en ververs.

De eerste Tilburgers worden tegen het einde van de eeuw gezien. Het waren Jan Adriaen Vrancken (1584), Herman Denijs (uiterlijk 1591) en Henrick Henricxs de Wael (1595). Henrick de Wael kocht in 1597 als Henrick Henricx, wolwever, twee erven "in Ruijbroeck" te Rotterdam kocht.^{vi} Hij en zijn vrouw stierven in 1603 aan de pest. Hun zonen Abraham en Willem waren Rotterdamse lakenmakers, hun dochter Jannitgen trouwde met Jacob Eeuwouts uit Tilburg, lakenvoller in Rotterdam; hun zoon Henrick woonde en werkte eerst als wol- en tijkwever in Rotterdam en vestigde zich daarna in Tilburg.

Jan Adriaen Vrancken trouwde te Rotterdam op 8 oktober 1595 met zijn dorpsgenote Aeltgen Adriaens; zij woonden toen "opt Oostende" van de stad. In 1621 verrekenden hun kinderen de nalatenschap met Jans nakinderen uit zijn huwelijk met Neeltgen Jans en met zijn weduwe Jannitgen Hermans. De laatste

was als weduwe van oktober 1619 tot maart 1620 met de gezamenlijke kinderen doorgegaan met "t'samen in gemeene neeringe van wollelaecken maecken (...), ten eijnde verscheijden wercken, die corts voor zijn doot eerst begonst ende nae zyn overlijden onvolmaeckt waeren, bequamelick volbracht ende daermede verscheijden wollen waeren ter oirbaer verstreckt zouden werden, hebbende middelertijt eenige wolle laecken ende wollen waeren vercocht."^{vii} Boeren vereenzelvigde hem onterecht met de Rotterdamse lakenvoller en -koper Jan Vrancken, uit wie de patricische familie Van der Aa stamde.^{viii}

Vollers

De boeiendste van het aangehaalde drietal pionierende Tilburgse Rotterdammers was Herman Denijs.^{ix} Hij was een van de eerste en waarschijnlijk de allereerste volmulder van de stad. In 1591 had de magistraat op verzoek van de 'Vlaamse' of 'uitheemse' drapeniers ter stede toestemming gegeven voor de plaatsing van de eerste volmolen (een rosmolen, vermoedelijk in Groenendaal), waarvoor een terrein ter beschikking werd gesteld, alsmede bij wijze van bouwsubsidie een renteloos voorschot van 500 gulden.^x Herman Denijs, zoon van de Tilburgers Denijs Herman Adriaens en Peterken Jan Peeter Melis^{xi}, was de betreffende molenaar.

Toen hij in 1595 en 1598 grond kocht "in Rubrouck aende Rotte", werd hij "inde vollemolen" en voller op de Hofdijk buiten het Hofpoortje genoemd.^{xii} Hij liet in 1601 bij de molen een huis bouwen van 40 bij 20 voet, acht gebinten groot.^{xiii} Zijn oude dag sleet hij als Herman Denijs van Tilburg te Lekkerkerk. Daar vestigde hij zich in 1618, nadat hij zijn huis naast de volmolen had geschonken aan Eeuwout Jacobs alias Blont, drapenier^{xiv} en zoon van zijn stiefzoon Jacob Eeuwouts; het stond naast het huis van Jan Heyndricx van Tilburgh.^{xv} Jacob bleef op de molen werken. Deze bleef erfrechtelijk buiten bereik van Hermans neef Laurens Corstiaens, voller te Delfshaven.^{xvi} Diens broer Deonijs Corstiaens was drapenier in Rotterdam^{xvii} en zij waren zonen van Corstiaen Denys Hermans en Jenneken Laureys Jan Laureys Eelkens te Tilburg.^{xviii} Deonijs' kinderen namen de familienaam Verburch aan^{xix}, reden voor Boeren om hen in te lijven bij het Rotterdamse patriciërsgezicht van die naam.^{xx}

Jacob Eeuwouts^{xxi}, geboren in 1570, heette toen hij in 1606 trouwde afkomstig van Breda^{xxii}, maar woonde rond 1585 in Tilburg; in dat jaar werd zijn vader Eeuwout Ariëns met enkele kameraden, "die doen ter tyt tot Huesden in garnisoene lagen omme de contributiën te doen betalen", tussen Loon op Zand en Drunen gedood door soldaten uit het garnizoen van 's-Hertogenbosch.^{xxiii} Sinds zijn moeder was hertrouwd met Herman Denijs, werkte Jacob met hem samen op de volmolen aan de Rotte buiten het Hofpoortje aan de stadsvesten nabij de lakenramen^{xxiv}, vermoedelijk eerst als meester-knecht, sinds 1606 als mede-eigenaar. In 1618 werd hij door legaatstelling de enige eigenaar van de molen.^{xxv} Zijn klanten kwamen behalve uit Rotterdam ook uit Dordrecht en Amsterdam.^{xxvi}

Een derde voller van Tilburgse origine was Jan Jans Otter^{xxvii}, die in februari 1614 door de mulder Ot Jans als meester-knecht werd ingehuurd op de nieuwe volmolen, tevens koren- en schorsmolen, die op Pompenburg was gebouwd.^{xxviii} Hij werd aangesteld om "int volambacht te arbeyden ende de vollerye gaede te

slaan als meester knecht toebehoort." De schade die kon ontstaan bij het vollen aan lakens, pletsen en andere stoffen zou voor Otters rekening komen; hij kreeg een woning in de volmolen en 4 gulden 5 stuiver loon per week plus "tot verval (...) de vloeken vande lakenen ende uutte kaerden comende." De werkdagen liepen van 5.00 tot 20.00 uur.^{xxxix} Een jaar later werd deze volmolen, althans "het rat met allen den toebehoren totter volderie dienende", verkocht aan twee drapeniers van Tilburgse geboorte, Pieter Huybrechts en Jan Heynricx.^{xxx}

Waarom vestigden zich Tilburgers als voller in een Hollandse stad? Hadden zij tevoren in hun dorp al gevold? Bestond daar een overschot aan vollers of was er daarentegen geen vraag naar hun arbeid? Antwoorden op deze vragen zijn er nog niet, maar kunnen worden voorbereid door de context te schetsen. Voor de Tachtigjarige Oorlog hadden volmolens in Eindhoven, Oisterwijk en Sint-Michielsgestel gewerkt, die echter door het geweld en de verwoestingen kwamen stil te liggen en waarvan er pas tijdens het Bestand weer twee in bedrijf werden genomen. Wel werd sinds ongeveer 1600 een fors aantal nieuwe volmolens in de meierij van Den Bosch (her)opgericht, maar daarvan kreeg een aantal te kampen met waterstaatkundige problemen. In Holland had de volmolen een decennium eerder zijn intrede gedaan. In Leiden moest eerst het verzet van de voetvollers worden gebroken: een stedelijk besluit tot oprichting van een paardenvolmolen in 1585 was drie jaar later gevolgd door een verbod op volmolens, stampers en andere 'schadelijke' instrumenten en hulpmiddelen, maar in 1590 kwam toch de definitieve toestemming voor oprichting van een volmolen.^{xxxi} Rotterdam volgde een jaar later en Bergen op Zoom liet niet lang op zich wachten. Van de pionierende Tilburgse vollers is tot dusver geen enkel archiefspoor gevonden dat er op wijst dat zij voordien al mechanisch hadden gevold. Hetzelfde geldt voor hun dorpsgenoten die in de meierij, Breda, Hoogstraten en het land van Luik vollerijen pachtten en kochten.

Droogscheerders

Pieter Huybrechts^{xxxii} was een zoon van Huybrecht Peter Jan Adriaenssen Smulders en Syken Herman Geridt Hermans van Heyst, die te Tilburg aan de Hasselt woonden.^{xxxiii} Zowel voor als na de aankoop van de volmolen wordt hij vermeld als drapenier^{xxxiv}, zodat hij voornamelijk aandeelhouder zal zijn geweest en niet daadwerkelijk op de molen werkte.

Hij maakte deel uit van een familienetwerk van Tilburgse Rotterdammers. Zijn zus Maeyken was gehuwd met Cornelis Jans van Tilburch^{xxxv} (in Tilburg bekend als Cornelis Jan Peeters de oude). Zijn tante Lijsken Peter Jans Smulders was de huisvrouw van Willem Henrick Gerit Smulders, van wie drie kinderen in Rotterdam woonden: de wolwever Jan Willems^{xxxvi}, Annitgen Willems en Dingen Willems. De twee laatsten waren met Tilburgse Rotterdammers getrouwd, met name de drapenier Cornelis Denijs^{xxxvii} en de lakenkoper Wouter Cornelis Rijsbroeck^{xxxviii} (Anntigen), en de drapenier Mathijs Adriaens^{xxxix} (Dingen). Van Jan Willems en Mathijs Adriaens is bekend dat zij protestant waren; behalve weefgetouwen en scheerramen hadden zij bijbels en psalmboeken in huis.^{xl}

De beroepsbezigheden van de Rotterdams-Tilburgse drapeniers waren niet beperkt tot het primaire productiewerk aan het weefgetouw, maar zij hielden zich ook bezig met de appetise. Zo inventariseerde men in 1610 bij de drapenier Jan Jans van Duren behalve een weefgetouw ook

droogscheerdersgereedschap: negen scharen, twee scheerbanken en een lakenpers.^{xli} Jan Willems had in 1619 een weefgetouw, kaarden, spinnewielen, een scheerraam en een scheerbank^{xlii}, de lakenmaker Willem Henricxs, zoon van Henrick de Wael uit Tilburg, liet in 1627 vier scharen, een lakenpers, een scheerdis, een friseerdis, ongeveer dertig stofkaarden, zes persdeuren met een partij bladeren, enkele friseerborden met borstels met haakjes en een lakenraam ter lengte van ongeveer anderhalf laken na. Blijkens een openstaande rekening van De Blauwe Hand liet hij zijn producten ook verven.^{xliii} Zijn broer Abraham Henricxs, drapenier, bezat in 1616 een wollen-lakengetouw, een scheerraam, een scheerijzer en vier spinnewielen en stond in het krijt bij een voller en een lakenverver.^{xliiv}

Behalve de achttien genoemde Tilburgse lakenwerkers woonden er nog twee in Rotterdam^{xlv}, waarmee het beweerde zestigtal van Boeren is teruggebracht tot zeventien van de eerste en drie van de tweede generatie (van wie er negentien navijnsbaar in de textielnijverheid werkten).^{xlvi}

Vrijage met Bergen op Zoom

De Tilburgers gingen vooral naar Rotterdam en duidelijk niet naar Leiden, waar het in de Tachtigjarige Oorlog tot 1621 duurde voor een Tilburgse wever - een "fustejntrapier" - het poorterschap kocht.^{xlvii} Het industriële aanmoedigingsbeleid van Rotterdam lijkt de doorslag voor de vestigingskeuze te hebben gegeven.

Maar er waren meer mogelijkheden om elders fortuin te zoeken. Voor vijf van de migranten, Jacob Eeuwouts, Pieter Huybrechts, Hendrick Hendricxs de Wael, zijn gelijknamige zoon en Jan Adriaenss, lokte in 1595 een nieuwe toekomst in Bergen op Zoom. Daar probeerde het stadsbestuur met één enkele operatie een complete lakennijverheid uit de grond te stampen. Een centrale figuur in het Bergense overheidsingrijpen was de lakenverver Toussaint Face uit Rijsel, die zich in 1584 te Leiden had gevestigd.^{xlviii} Hij kreeg zeer royale financiële tegemoetkomingen en van zijn kant bewoog hij een aantal Leidse drapeniers van Vlaamse herkomst tot vestiging in Bergen op Zoom. Na taaie onderhandelingen haakten zij echter af, omdat zij de materiële tegemoetkomingen ontoereikend vonden. Tot overmaat van ramp poetste de verver de plaat, de stad achterlatend met een strop van 4000 of 5000 gulden voor ingekochte verfstoffen.^{xlix}

Vervolgens was het de beurt aan de Tilburgse Rotterdammers. Zij verlangden dezelfde fiscale vrijstellingen als de Leidse Vlamingen, te weten vrije huur, vrijdom van accijns op de wijnen en de bieren en vrijdom van wacht, inlogering, personele lasten en schattingen, terwijl zij elk een verhuisvergoeding van 150 gulden vroegen en gedurende vijf jaar een huursubsidie van 100 gulden. De stad bood echter niet meer dan 100 gulden verhuiskosten en 75 gulden huursubsidie. In september 1595 werd een overeenkomst gesloten met de Tilburgse vijf plus een uit Oisterwijk afkomstige Rotterdammer: zij kregen vrijstelling van de stedelijke belastingen, gratis poorterschap en elk 500 gulden (100 gulden bij aankomst en dan vier jaar lang telkens evenveel). De drapeniers beloofden voor 1 mei 1596 te komen en een verklaring van de magistraat van Rotterdam mee te brengen, "datse alle meesters vanden voirscreven hare ambachten ende naringhe zyn ende oock

meesters voor dese tyt geweest hebben, daerenboven van haer vroom ende eerlyck leven."ⁱ

De mare van dit contract bereikte Leiden, vanwaar enkele drapeniers naar Bergen op Zoom trokken met een financieel vestigingsvoorstel, duurder dan dat van de Rotterdammers, zodat het werd afgewimpeld. Twee collega's uit Rotterdam (een Vlaming uit Sint-Winoksbergen en een Brabander uit Oisterwijk) werden wel toegelaten.ⁱⁱ Al eerder had zich nogmaals de Tilburger Jacob Eeuwouts gemeld, lakenvoller te Rotterdam, met het betoog dat een volmolen onontbeerlijk was voor de draperie. Zijn eis dat de stad een water- of rosvolmolen zou bouwen liet hij vallen; hij wilde zich vestigen, als hij een tien jaar geldig productiemonopolie kreeg en zou dan zelf een volmolen bouwen. De stad ging daarmee akkoord, mits Jacob bij gebleken behoefte de volcapaciteit zou uitbreiden. Zo niet, dan zou de stad zelf daarvoor zorg dragen.ⁱⁱⁱ

Hoewel er overeenstemming was bereikt met de magistraat, ging het Bergense project niet door. Waarschijnlijk waren de economische vooruitzichten in Rotterdam gunstiger.

Geronseld?

De Tilburgers vormden een hechte gemeenschap. Niet alleen stuurden zij hun lakens naar de 'Tilburgse' vollers en deden zij zaken met de lakenkoper Wouter Cornelis Rijsbroeck, dorps- en stadsgenoot, maar ook werden hun weeskinderen meestal door stadsgenoten van Tilburgse herkomst bevoogd.ⁱⁱⁱⁱ Een andere, veel gevraagde voogd was de kaardenmaker Jacob Lodewijcx. Boeren vermoedt dat deze lutheraan uit Ronse met een Tilburgse vrouw was getrouwd en schrijft hem een reformatorische zendingsrol toe - als "ronselaar" - onder Tilburgers, evenals Pieter Pieters uit Ronse, die ook al met een Tilburgse zou zijn getrouwd: "Zoveel mag reeds als zeker gelden, dat de twee drapeniers uit Ronse met een omweg over Tilburg in Rotterdam zijn beland."^{lv} De werkelijkheid was nuchterder: Jacob Lodewijcx wordt in bijna alle Rotterdams-Tilburgse boedels gezien als leverancier van kaarden. Bovendien was hij niet met een Tilburgse getrouwd.^{lv}

Dat godsdienstige onvrijheid een belangrijke reden is geweest om Tilburg te verlaten, mag worden betwijfeld. Rond de eeuwwisseling woonden en werkten er ongestoord de lutherse broers De Wael^{lvi} en hetzelfde geldt rond 1615 voor een chirurgijn, een kaardenmaker (uit Leiden), een veekoper en een lakenkoper, allen 'kettters'^{lvii}, terwijl enkele jaren daarna een lutherse lakenverver naar Tilburg kwam met een productie-octrooi op zak van nota bene het zeer katholieke hof te Brussel.^{lviii}

Waarom Rotterdam?

Waarom kozen Tilburgse lakenwerkers voor vertrek naar Rotterdam? Vestigingsstimuli waren belangrijk, dat toont het Bergen-op-Zoomse avontuur; maar zij verklaren niet alles. Een extra aanwijzing voor de vestigingsredenen geven de beroepen van de Rotterdamse Tilburgers: drie vollers en vijf droogscheerders. Andere Tilburgers, van wie in Rotterdam alleen de

kwalificatie drapenier bekend is, werkten mogelijk ook als droogscheerder; het begrip drapenier sloot dat in Rotterdam gezien de boedelinventarissen niet uit.

Voor vertrek uit Tilburg kunnen dan twee redenen worden aangewezen. Ten eerste dreven de Tilburgers handel op Holland, inclusief Rotterdam, en was er in hun dorp geen volmolen. Het pionierswerk van de vollers in Rotterdam voorzag dus zowel in een Tilburgse als in een Rotterdamse behoefte. Maar wat Boeren zegt: "Pas na de uittocht van de gespecialiseerde lakenbereiders naar Holland, begon men van Tilburg lakens ter afwerking naar Holland te zenden"^{lix} - is volstrekt ongefundeerd en gaat te ver. Dat brengt mij op het tweede migratiemotief. Tilburg was voornamelijk een weversdorp. De lakenbereiding vond al voor de trek naar Rotterdam in hoge mate elders plaats, met name in Breda.^{lx} Er was in Tilburg weinig of geen economische ruimte voor deze branche van de lakenindustrie. Wie toch wilde droogscheren, een deelactiviteit in het productieproces die aanmerkelijk winstgevender was dan weven, kon zich het beste in een stad vestigen.

Een vergelijking met Oisterwijk dringt zich op. Vandaar vestigden zich immers in dezelfde periode dat Tilburgers naar Rotterdam vertrokken veel drapeniers in 's-Hertogenbosch. De verschillen in omstandigheden en impulsen waren echter groot. Ten eerste betekende de Oisterwijkse migratie een aanzienlijke aderlating voor het plaatselijke wolwerk, in tegenstelling tot de immigratie uit Tilburg. Maar vooral was het vertrek van de drapeniers uit Oisterwijk een regelrechte vlucht voor de oorlog, die een vele malen verwoestender uitwerking had dan in de westelijke buurgemeente.^{lxi} Oorlog, kortom, lijkt geen doorslaggevend uitwijkingsmotief voor de Tilburgers te zijn geweest.

Bezien uit het Rotterdamse belangenstandpunt was er een derde vestigingsreden. In navolging van Leiden probeerde de stad Vlaamse lakenmakers te lokken. De toekomst was immers aan het Vlaamse laken, product van de Nieuwe Draperie, waarin van zuivere, grove kamwol lichte, maar fijne lakens werden gemaakt. In Tilburg beheerste men blijkbaar deze kunst om Vlaamse lakens te maken^{lxii} en Rotterdam, maar ook Bergen op Zoom zochten in de Tilburgers 'Vlaamse' lakenmakers (of beter: Vlaams-lakenmakers). Doordat er in Leiden voldoende instroom was van echte Vlamingen, bestond daar geen stimuleringsbeleid waarvan Tilburgers konden profiteren.

Hoe het Vlaamse-lakenmaken in Tilburg is terecht gekomen, is volstrekt onduidelijk. Van Vlaamse immigratie in het dorp blijkt niets uit de archivalia. Alleen arriveerden er drie Waalse broers, van wie Henrick de Wael als 'Vlaams-Tilburgse' lakenmaker in Rotterdam ging wonen.^{lxiii}

In het begin van de zeventiende eeuw burgerden in Holland de technieken van de Nieuwe Draperie in. Toen Rotterdam in 1658 weer een subsidieronde organiseerde, waren de twintig gecontracteerde drapeniers op een Antwerpenaar na dan ook afkomstig uit Hollandse steden. Zij plaatsten vijfenveertig getouwen, die elk vierentwintig lakens per jaar moesten opleveren, gemaakt van fijne, Spaanse wol en met een dichtheid van 2200 tot 4000 draden per el.^{lxiv} De stad kon echter niet concurreren met de naburige Leidse textielmetropool, maar evenmin met lage-lonencentra als Tilburg en Verviers. In Leiden en Tilburg en naar alle waarschijnlijkheid ook in Verviers was de arbeidsdeling in het wollen-lakenproductieproces veel verder doorgevoerd dan in Rotterdam, waar de wevers ook droogscheerders, glanzers en persers waren. Dat zette de Rotterdammers op een gerede

concurrentie-achterstand. De stad telde in 1674 nog maar acht wolwevers en hun gilde wordt in 1669 voor het laatst vermeld.^{lxv}

Over de kwaliteit van de producten van de Tilburgers in Rotterdam is weinig bekend. Jan Adriaen Vrancken had zowel Pommerse, fijne als grijze lakens gemaakt, die in zijn sterfhuis in 1621 een waarde hadden van f 44:7:0, f 88:16:12 en gemiddeld f 57 per half stuk.^{lxvi} De weduwe van Jan Willems had in 1624 vooral Spaanse (fijne) wol in voorraad, maar ook de mindere Pommerse en grijze wol, plus Pommers garen en Pommerse "scheer".^{lxvii}

Besluit

Tilburgers werden niet door lutheranen geronseld. Verder waren zij aanmerkelijk geringer in getal dan Boeren beweerde; van diens onderscheid in twee migratiegolven mag de eerste, van voor 1576, gevoeglijk worden geschrapt, terwijl de tweede veel kleiner was dan hij dacht. Uit de specialismes van de migranten mag niet worden besloten dat deze voordien al in Tilburg bestonden: de vollers oefenden hun ambacht niet aantoonbaar uit in Tilburg en lakenververs uit het dorp hebben zich nooit in Rotterdam gevestigd. Hooguit waren er wat droogscheerders.

Groot fortuin hebben de Tilburgers niet gemaakt. Zij hebben in Rotterdam geen functies bekleed bij de lakenhal en gingen niet tot het patriciaat behoren. Het grote geld werd verdiend in de lakenhandel en -ververij. De Bossche gebroeders Van Berckel, die aan het eind van de zestiende eeuw in Rotterdam een "compagnie van laeckenneringe" stichtten, gevestigd in het huis "Shartogenbosch" in de Opper, hadden werkhuisen, lakenramen, pakhuizen en een ververij.^{lxviii} Hun nering was in de Rotterdamse lakenindustrie de belangrijkste en de familie ging behoren tot het patriciaat, in tegenstelling tot de Tilburgers.

Later bepaalde en beheerste het Rotterdamse samen met het Amsterdamse en Leidse handelskapitaal in hoge mate de afzet- en dus productiemogelijkheden van het Tilburgse laken.^{lxix} Een Rotterdams industrieel initiatief bereikte Tilburg in 1630 met de oprichting van een lakenververij.^{lxx}

NOTEN

Gebruikte afkortingen: f = foliozijde, GABZ = Gemeentearchief Bergen op Zoom, GAH = Gemeentearchief 's-Hertogenbosch, GAL = Gemeentearchief Leiden, GAR = Gemeentearchief Rotterdam, N = Oud-notarieel archief, ONA = Oud-notarieel archief, ongef. = ongefolieerd, ORA = Oud-rechterlijk archief, OSA = Oud-stadsarchief, R = Oud-rechterlijk archief, RHCT = Regionaal Historisch Centrum Tilburg, v = verso, VBT = Voogdij- en boedelrekeningen Tilburg

i.P.C. Boeren, *Het hart van Brabant. Schets eener economische geschiedenis van Tilburg, uitgegeven bij gelegenheid van het honderd-jarig bestaan der Kamer van Koophandel en Fabrieken voor Tilburg en omgeving 1842 - 11 October 1942* (Tilburg, 1942) 20.

ii.P.C. Boeren, "De Tilburgse wolnijverheid tot het begin der 17e eeuw", in: H.J.A.M. Schurink en J.H. van Mosselveld (red.), *Van heidorp tot industriestad* (Tilburg, 1955) 125.

- iii.Boeren, "De Tilburgse wolnijverheid", 125. In een andere bijdrage aan het zelfde boek noemt Boeren de tijdspanne 1550-1600 (P.C. Boeren, "Uit de parochiegeschiedenis van Tilburg voor 1600", in: H.J.A.M. Schurink en J.H. van Mosselveld (red.), *Van heidorp tot industriestad* (Tilburg, 1955) 93).
- iv.J. de Vries en A. van der Woude, *Nederland 1500-1815. De eerste ronde van moderne economische groei* (Amsterdam, 1995) 330.
- v.C. te Lintum, "De textielindustrie in oud-Rotterdam", *Rotterdamsch Jaarboekje*, VII (1900) 22, 23. H.C. Hazewinkel. *Geschiedenis van Rotterdam* (4 dln.; Zaltbommel, 1974-1975) III, 725. H. ten Boom, *De reformatie in Rotterdam 1530-1585* (z.pl., 1585) 151, 152. H. Bonke, *De kleyne mast van de Hollandse coopsteden. Stadsontwikkeling in Rotterdam 1572-1795* (Amsterdam, 1996) 26, 27, 29. A. van der Schoor, *Stad in aanwas. Geschiedenis van Rotterdam tot 1813* (Zwolle, 1999) 222.
- vi.GAR, ORA 506, p. 178, 25 oktober 1597.
- vii.GAR, Weeskamer 598, f 380, 21 juli 1621. Idem 1174, 26 juli 1621. ORA 937, f 211, 21 juli 1621; f 222v, 6 oktober 1621.
- viii.Boeren, "De Tilburgse wolnijverheid", 123. Vgl. E.A. Engelbrecht, *De vroedschap van Rotterdam 1572-1795* (Rotterdam, 1973) 57, no. 46.
- ix.GAR, ORA 506, p. 402, 31 december 1598; p. 460, 3 mei 1599; p. 620, 13 januari 1601; p. 753, 17 december 1601. Idem 508, p. 4, 14 januari 1608; p. 116, 20 juni 1608. Idem 510, p. 100, 21 juni 1612. Idem 511, p. 368, 17 december 1614. ONA 46, f 91, 17 mei 1604. RHCT, Civiele processen Tilburg 1284j, 1591. Ongeïventariseerde civiele processen Tilburg, 1 juni 1609.
- x.GAR, OSA 715, p. 209, 4 februari 1591; p. 231, 19 april 1591.
- xi.RHCT, Tilburg R 342, f 1v, 12 januari 1596; f 29, 3 juli 1596.
- xii.GAR, ORA 505, p. 758, 3 november 1595. Idem 506, p. 202, 22 januari 1598.
- xiii.GAR, ONA 45, f 62, 9 november 1601.
- xiv.GAR, Weeskamer 410, f 212, 8 oktober 1627.
- xv.GAR, ONA 79, no. 317, 1 mei 1618.
- xvi.GAR, ONA 92, f 372, 12 oktober 1621.
- xvii.GAR, ONA 53, no. 609, 16 juni 1625. Idem 148, no. 803, 23 december 1631.
- xviii.RHCT, Tilburg R 342, f 1v, 12 januari 1596; f 29, 3 juli 1596. R 346, f 95v, 26 december 1605.
- xix.GAR, Weeskamer 618, f 168v, 31 januari 1654. Idem 621, f 75, 20 mei 1656.
- xx.Boeren, "De Tilburgse wolnijverheid", 123. Engelbrecht, *De vroedschap van Rotterdam*, kent hen niet.
- xxi.GAR, ONA 53, p. 366, 25 april 1621; p. 533, 28 augustus 1621.
- xxii.In de geïndiceerde rechterlijke en notariële archieven van Breda tot 1632 komt hij niet voor.
- xxiii.GAR, ONA 29B, no. 384, 20 mei 1605.
- xxiv.GAR, ORA 505, p. 758, 3 november 1595. Idem 511, p. 368, 17 december 1614. ONA 46, f 91, 17 mei 1604. Idem 47, 16 oktober 1609.
- xxv.GAR, ONA 79, no. 317, 1 mei 1618. Vgl. idem 53, p. 533, 28 augustus 1621. Idem 101, p. 55, 19 augustus 1619. Idem 283, 94, 1 april 1637.
- xxvi.GAR, Weeskamer 388, f 192, 15 augustus 1611.
- xxvii.De familienaam Otter wordt in Tilburg niet gezien. Jan Otter was in 1621 ongeveer 32 jaar oud (GAR, ONA 53, p. 249, 1 februari 1621).
- xxviii.R. Bijlsma, *Rotterdams welvaren 1550-1650* ('s-Gravenhage, 1918) 115.
- xxix.GAR, ONA 39, f 466, 25 februari 1614.
- xxx.GAR, ORA 511, f 504, 5 juni 1615. Jan Heynricx van Tilburch bezat drie jaar later een huis bij de volmolen: ONA 79, no. 317, 1 mei 1618.
- xxxi.N.W. Posthumus, *Bronnen tot de geschiedenis van de Leidsche textielindustrie* (6 dln.; 's-Gravenhage, 1910-1922) III, p. 162, no. 134, 4 februari 1588; p. 183, no. 158, 2 augustus 1590; p. 520, no. 291, 24 oktober 1585.
- xxxii.GAR, ORA 509, p. 1, 26 februari 1611. Idem 511, p. 169, 21 mei 1614. Idem 513, p. 470, 6 februari 1623; p. 495, 5 juli 1623. ONA 53, p. 1219, 8 juli 1625. Idem 108, p. 326, 16 september 1631.
- xxxiii.RHCT, Tilburg R 349, f 169v, 15 oktober 1615. R 350, f 45, 2 juni 1617. J.A.M. Smulders, "De herkomst van een Tilburgs geslacht", *De Brabantse Leeuw*, XLI (1992) 32.
- xxxiv.GAR, ORA 509, p. 1, 26 februari 1611. Idem 511, p. 169, 21 mei 1614. ONA 53, p. 1219, 8 juli 1625. Idem 108, p. 326, 16 september 1631.

- xxxv.GAR, Weeskamer 599, f 149, 28 april 1622. ORA 511, p. 187, 25 mei 1614. ONA 29, no. 114, 5 december 1599. Cornelis wordt nergens vermeld als drapenier, maar verkeerde zo veelvuldig in lakenwerkersmilieus, dat het waarschijnlijk is dat hij ook zelf daartoe behoorde: ONA 29, no. 114, 5 december 1599: Cornelis, 37 jaar oud, en de drapenier Jan Jans van Oostenwijk (afkomstig van Oisterwijk) leggen een verklaring af over een obligatie van f 160 ten laste van Claes Floris, lakenkoper, en ten gunste van Jan Henricx te Tilburg. Zijn kinderen werden bevoegd door een wolwever en een lakenkoper (Weeskamer 599, f 149, 28 april 1622).
- xxxvi.Zijn weduwe hertrouwde met een drapenier uit de wolstad Weert (GAR, Weeskamer 397, f 51, 27 februari 1619. Idem 404, f 125, 22 februari 1624. Idem 601, f 133, 19 februari 1626). De voller Jacob Eeuwouts was in eerste echt met een vrouw uit Weert getrouwd geweest.
- xxxvii.GAR, ONA 88, no. 114, 2 oktober 1610. Weeskamer 318, f 18, 4 augustus 1602.
- xxxviii.GAR, ORA 938, f 135, z.d. RHCT, Tilburg R 347, f 142, 5 januari 1608.
- xxxix.Hij was een zoon van Adriaen Hendrick Cornelis Smolders alias Scheurhuijs en Deliana Marcelis Jan Mutsaerts (RHCT, Tilburg R 355, f 24, 6 oktober 1632. R 370, f 215, 3 januari 1669).
- xl.Jan Willems: GAR, Weeskamer 397, f 51, 27 februari 1619. Mathijs Adriaens: Idem 410, f 50, 15 juli 1627.
- xli.GAR, Collectie Bijlsma 8. Van Duren, "drapenyerder", en zijn vrouw Martgen Jans, beiden geboren te Tilburg, testeerden op 24 juni 1624: ONA 53, no. 614.
- xlii.GAR, Weeskamer 397, f 51, 27 februari 1619. Vgl. idem 404, f 125, 22 februari 1624.
- xliii.GAR, Weeskamer 410, f 212, 8 oktober 1627.
- xliv.GAR, Weeskamer 394, f 183, 12 september 1616.
- xlv.Claes Jans, lakenmaker, vermeld in 1619, en Crijn Laurens, wolwever, in 1621 28 jaar oud (GAR, ONA 100, no. 145, 23 augustus 1619. Idem 91, no. 207, 22 mei 1621).
- xlvi.In zijn paragraaf over de emigratie naar Antwerpen blijkt iets over zijn werkwijze. Zo citeert hij H.J. Smit, *Bronnen tot de geschiedenis van den handel met Engeland, Schotland en Ierland* (2 dln.; 's-Gravenhage, 1928-1950) II, 1e stuk, 760, no. 914, 31 juli 1555, waarin Jan Alewyns als deken van de Antwerpse drapeniers wordt genoemd (Boeren, "De Tilburgse wolnijverheid", 121); deze noemt hij onjuist een Tilburger, alleen wegens het in Goirle (en later Tilburg) veelvuldig voorkomen van de familienaam Alewyns. Uit mijn onderzoek in de Rotterdamse archivalia blijkt dat Boeren menigeen die kinderen van Tilburgers bevoogdde of de 'Tilburgse' voornaam Denijs droeg doodverfde als Tilburger. Bovendien heeft hij enkele van de vier door mij aangetroffen Tilburgse ballenmakers voor lakenmakers gehouden.
- xlvii.GAL, Secretariaatsarchief 1574-1816 1266, f CXLv, 28 juni 1621. In 1639 worden nog twee Tilburgse dekenwerkers en in 1648-1650 een Tilburgse drapenier als inwoners van Leiden genoemd (GAT, Tilburg R 357, f 155, 2 mei 1639; f 190, 8 februari 1639. R 361, f 202v, 30 mei 1648).
- xlviii.GAL, Secretariaatsarchief voor 1574, f 91v, 11 januari 1584.
- xlix.GABZ, Stadssecretarie 36, ongef., 13 mei 1595; 27 juli 1595; 28 juli 1595; 19 augustus 1595; 20 augustus 1595; 22 augustus 1595; 23 augustus 1595; 4 september 1595; 6 september 1595; 23 mei 1596; 24 mei 1596.
- l.GABZ, Stadssecretarie 36, ongef., 8 september 1595; 9 september 1595.
- li.GABZ, Stadssecretarie 36, ongef., 15 september 1595; 16 september 1595; 18 september 1595; 22 september 1595; 6 oktober 1595.
- lii.GABZ, Stadssecretarie 36, ongef., 13 oktober 1595.
- liii.Pieter Huybrechts was ook momboor van de wezen van twee lakenmakers van Oisterwijkse afkomst: GAR, Weeskamer 378, f III^cXXV, 7 februari 1605. Idem 586, f II^cXV, 12 maart 1598.
- liv.Boeren, "Uit de parochiegeschiedenis van Tilburg voor 1600", 93.
- lv.In elk geval zou volgens Boeren Jacobs zoon François Lodewijcx met een Tilburgse zijn getrouwd geweest, maar ook dat is niet waar, zie: L.F.W. Adriaenssen, "Abraham Lodewijcx van Weesp en zijn familie", *De Brabantse Leeuw*, L (2001) 20 e.v.
- lvi.RHCT, Genealogisch dossier De Wael. Tilburg R 1650, 1602.
- lvii.A.M. Frenken, "De latere kerkvisitaties", *Bossche Bijdragen*, XXVII (1963-1964) 80. De betreffende chirurgijn werkte toen al minstens een kwart eeuw in Tilburg.
- lviii.Adriaenssen, "Abraham Lodewijcx van Weesp", 24-29.
- lix.Boeren, "De Tilburgse wolnijverheid", 134.
- lx.L.F.W. Adriaenssen, "Hoe Tilburg in de Opstand goed garen spon", manuscript.
- lxi.L. Adriaenssen, "Een zestiende-eeuws vluchtelingenprobleem. Hoe Oisterwijkse wolwerkers asiel vonden aan de Bossche Weversplaats", *Brabants Heem*, LIII (2001), ter perse.

- lxii. Meer argumenten daarvoor zal ik geven in mijn artikel "Hoe Tilburg in de Opstand goed garen spon".
- lxiii. Zie voor deze familie: RHCT, Genealogisch dossier De Wael.
- lxiv. GAR, OSA 359, ff 19, 21, 22, 24v, 26, 27, 28v, 29v, 30v, 31, 32v, 33v, 34v, 35v, 36v, 8 januari - 9 februari 1657; f 48, 25 februari 1658; f 59v, 12 augustus 1660.
- lxv. Hazewinkel, *Geschiedenis van Rotterdam*, III, 731.
- lxvi. GAR, Weeskamer 1174, 26 juli 1621.
- lxvii. GAR, Weeskamer 404, f 125, 22 februari 1624.
- lxviii. R. Bijlsma, "De laken-compagnie der Van Berckels", *Rotterdamsch Jaarboekje*, II (1913).
- lxix. RHCT, Tilburg R 614, omslag 1660, ongef., 3 juli 1669. R 616, omslag 1678-1690, ongef., 31 oktober 1689; 13 juni 1689. Ongeïntariseerde civiele processen Tilburg, doos 126, overgegeven op 17 mei 1666. Doos 133, 26 oktober 1666. Doos 140, overgegeven op 26 oktober 1666. Doos 147, aanspraak voor Johan de Munnick). Doos 161, overgegeven op 22 februari 1683. Doos 176, overgegeven op 8 oktober 1691; overgegeven op 19 maart 1691. Doos 177, overgegeven op 11 juli 1692; overgegeven op 11 juli 1692. Doos anno 1696-1698, 1696-1697: Isaac van den Berghe te Rotterdam versus Johan van Dal. Collectie Varia Tilburg, ongeïntariseerde stukken, doos 671, 26 april 1664. VBT 1661-4. Idem 1690-11. GAH, N 2798, f 200, 22 september 1676. R 303, 5 november 1675, ff 2, 2v; 19 november 1675, ff 0v, 1. R 304, 14 april 1676, f 5; 28 april 1676, f 2v; 19 november 1675, f 0v; 14 april 1676, f 5; 28 april 1676, f 2v. R 2250-1, 19 juli 1670; 3 juni 1669; 13 augustus 1661; 22 juli 1670; 12 mei 1672. L. Adriaenssen, "Spaanse wol voor Tilburg", *Tilburg. Tijdschrift voor geschiedenis, monumenten en cultuur*, XVII (1999) 6, 8.
- lxx. L.F.W. Adriaenssen, "Kleur voor Tilburgs laken. Lakenververijen in stad en meierij van Den Bosch en Breda in de zeventiende eeuw", *Noordbrabants Historisch Jaarboek*, XVI (1999) 187.